

ISSN 2010-5517

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Aprel – 2019

54/9

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Харобот аро кирдим... (Академик А.Қаюмов шарҳи).3

МУҲАРРИР МИНБАРИ

А.МЕЛИБОЕВ. Набот эшигининг калити.12

НАСР

Ҳ.Р.ХАГГАРД. Доктор Терн. Қисса. (Рус тилидан Қ.Мирмуҳаммедов тарж.).19
 Беларусь ҳикоялари. (Рус тилидан Ё.Ҳўжамбердиев тарж.).60
 Х.КОРТАСАР. Монтекильянинг сўнгги куни. Ҳикоя. (Рус тилидан О.Отахон тарж.). .116
 К.ЧАПЕК. Ҳикоялар. (Рус тилидан Н.Абдуллаев тарж.).148

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Замонавий беларусь шоирлари ижодидан. Шеърлар. (Рус тилидан М.Мирзо тарж.). .47

ШАРҚ ТАФАККУРИ ДУРДОНАЛАРИ

А.НАСАФИЙ. Комил инсон китоби. Рисола. (Форс тилидан Н.Комилов, О.Давлатов тарж.).87

ЭССЕ

Т.ЭШБОЕВА. Олим Отахоннинг Кавабатаси.127

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Б.КАРИМОВ. “Бобурнома”дан “Ўткан кунлар”га.130
 М.МУҲАММАДАМИНОВА. Абдулла Қодирий ва театр санъати.142

УСТОЗЛАР БИСОТИДАН

ШУҲРАТ. Оташнафас шоира.159

ТИЛ. ТАРИХ. МАЪНАВИЯТ

М.АЛИЕВА. Мумтоз санъат сирлари.163

САНЪАТДАГИ СИЙМОЛАР

А.ДУНКАН. Сахнадаги Афродита. Эссе. (Рус тилидан Г.Саид Ғани тарж.).180
 Глобус.167
 Жаҳон хандаси.197
 Муқоламизда.201
 Қомус.204
 Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.206

“БОБУРНОМА”ДАН “ЎТКАН КУНЛАР”ГА

Абдулла Қодирий таваллудининг 125 йиллигига

Абдулла Қодирий романларининг бетакрор жозибаси, тилидаги гўзаллик, образлилик, аниқлик, тасвирийлик каби фазилатлар ҳозиргача ҳаммани ҳайратга солиб келади. Адибнинг бадиий маҳоратини, асарлари умрбоқийлигини барча бирдек эътироф этади. Зеро, бундай эпик кўламнинг юзага келиш омиллари, бетакрор поэтиканинг туб илдизи ҳамда таъсирланиш асосларини кузатиш фойдалидир. Абдулла Қодирий дунё адабиётини, ўзбек халқининг миллий руҳини, шеваларидаги луғат бойлигини яхши билгани, XX асрнинг 20-йилларида қайта шаклланган замонавий ўзбек адабий тили учун беқиёс хизмат қилгани ҳақиқат. “Ўткан кунлар” романи бошида тилга олинган “Тохир-Зухра”, “Чор дарвиш”, “Фарҳод ва Ширин”, “Баҳром гўр” каби кўплаб мумтоз асарларни ўқиганига ҳам шубҳа йўқ, албатта.

“Бобурнома” ўқиётган Отабек. “Ўткан кунлар” романининг “Мажбурият” фаслида шундай эпизод бор: “Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз хужрасидан кийиниб чиқди-да Отабек ёнига кирди. Отабек “Бобурнома” мутолааси билан машғул эди”. Ҳасанали асил ниятини билдирмай “ҳаммомга бориш” учун рухсат сўрайди. Отабек кўзини китобдан узмай: “Юмишим йўқ, бораверингиз”, деб жавоб беради¹. Машҳур китоблар орқали қаҳрамонни баланд макомга кўтариш, уларнинг маънавий оламига урғу бериш, аниқ детал воситасида образга маҳобат бағишлаш дунё адабиётида ҳам, ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ҳам, шунингдек, Абдулла Қодирий ижодий биографиясида ҳам мавжуд адабий ҳодисадир. Отабекнинг “Бобурнома” мутолааси “Ўткан кунлар” илдизи устида фикрлашга, тасвирдаги ички манера, сўздаги ростлик, характер мантиғи, инсон шакли-шамойили, айниқса, романнинг поэтик нутқи – тили тўғрисида айрим мулоҳазалар айтишга имкон беради. Тасаввур кўлами “Бобурнома” матни стони бўйлаб кенгаяди. Адиб бошқа асарларида ҳам бу муаззам китоб ва унинг эгасини эслайди. Бобурга “фотих” – фатҳ этувчи сифатини беради; “Бобурнома”ни: “Бобурнинг кенг руҳлик, ўз замонига очуқ фикрлик...” китоби, дейди. Қурдошлари билан баҳслашган бир масалада “Бобурнома”дан “далиллар келтурмак”ка чоғланади². Тарихий манбалардан маълумки, қатоғон – “дапсан” йиллари Абдулла Қодирий иккинчи марта камокқа олинганида кутубхонасидаги етмишдан ортик араб имлосида ёзилган мумтоз китоб йиғиштирилади. Шулар қатори “Бобурнома”нинг олиб кетилгани аниқ.

¹ Абдулла Қодирий. Рўмонлар. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1994. 38-39-бетлар (Кейинги кўчирмалар шу манбадан олинади ва саҳифа рақами кўрсатилади – Б.К.).

² Абдулла Қодирий. Дийр бакир. –Т.: “Янги аср авлоди”. 2007. 106-бет.

Хўш
Бобур
дан, ас
асарла
вокели
мин ҳо
мулоҳа
ётшуно
вир тив
илдизи
адабиёт
бўлди.
кирраси
“Ўткан
сезилад
зибаси,
кис саҳ
булоқла
дай бул
“Қў
ундаги
этик ғо
бино қ
кадр-қи
адиб қў
но уйғу
кўп маъ
ҳақида
бир кан
ўз ўрни
майдон
ларни а
Эсга
да нис
Марғил
дегач:
эди қат
хотин,
“Ахир
бек ҳож
меҳмон
Айне
Бобур
ким, ме
¹ Хайр
нашриёти.
² Заҳи
кўчирмала
(семья), “о
мне беков
Стр.78.

Хўш, нега Абдулла Қодирий ва “Ўткан кунлар” мавзусидаги фикр йўли Бобур ва “Бобурнома” тарафга бурилмоқда? Нима учун Қодирий ижодидан, асарлари, таржимаи ҳоли, хотира китоблари, қодирийшуносларнинг асарларидан Бобур ва “Бобурнома” изларини излаб қолдик? Тўғриси, реал воқелик замирида туғилган митти интуиция – ички сезим янги фикрга замин ҳозирлайди; одам беихтиёр тафаккур офтобида пишиб етилган битта мулоҳазани далиллаш ва унга бошқаларни ишонтиришни истайди. Адабиётшунослик Абдулла Қодирий романларининг шухрати, таъсир кучи, тасвир тиниклиги, тилининг гўзаллигига урғу берди. Энди бундай фазилатлар илдизини ҳам тадқиқ этиш лозим. Истеъдодли адиб ўзбек, рус ва жаҳон адабиётидан, халқ оғзаки ижоди ва халқнинг жонли тилидан баҳраманд бўлди. Бунга шубҳа йўқ. Фикримча, ушбу баҳрамандлик илдизининг бир қирраси “Бобурнома”га бориб тақалади. Шунинг учун “Бобурнома” билан “Ўткан кунлар” орасидаги поэтик боғламни, ўзаро таққослашга зарурат сезилади. Абдулла Қодирий эпик тафаккур тарзи, насрининг бадийи жозибаси, гўзал тили куп-қуруқ саҳрода ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. Текис саҳрода ҳайбатли тоғ ўсиб чиқиши учун ўша ер остида қайноқ вулқон булоқлари бўлиши шарт. “Ўткан кунлар” романи учун “Бобурнома” шундай булоқлардан бири вазифасини ўтаган бўлса не ажаб?!

“Кўч”нинг қўлами: Адабий асар ўқилиб, бадий матнга эврилар экан, ундаги семиотик элементлар – товуш, бўғин, сўз каби увок унсурлар поэтик ғоя ва мантиқ воситасида бирлашиб муҳташам семантик майдонни бино қилади. Матн ичида сўз тиради, товушлар жонланади; сўзнинг кадр-қиймати ортади ва маъноси кенгаяди. Турли замонда яшаган икки адиб қўллаган нодир, очкич-калит сўзларнинг ўхшашлиги, тақрори ва маъно уйғунлиги типологик-интуитив таққосга асос беради. “Бобурнома” – кўп маъноли, серқатлам ва ўлмас асар. “Бу муаззам асарнинг ҳар бир сатри ҳақида биттадан ҳикоя ёзиш мумкин”¹. Дарвоқе, “Бобурнома”да қўлланган бир қанча нодир сўзларни Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар”да ишлатади; ўз ўрнига тушган жонсўз романга жозиба бағишлайди. Бепоеъ стилистик майдондаги битта сўзнинг ассоциатив таъсири олтин занжир ўлароқ асарларни асарларга, адибларни адибларга, асарларни асарларга боғлайди.

Эсга оламиз: Отабекнинг кутидор эшигидан қувилиб, Тошкентда нисбатан узоқ қолиб кетган кунларининг бирида Ҳасанали ундан Марғилонга кетмай юриши сабабини сўрайди. Отабек: “Ҳавсала йўқ”, дега: “Қайин отангиз кўнса, кўчингизни олиб келсангиз ҳам маъқул эди қатнаб юргандан...” (283-бет), дея таклиф айтади. Бу ўринда “кўч” – хотин, оила маъносида. Ўзбек ойим Офтоб ойим билан Кумушга қараб: “Ахир маним ҳам ўзимга яраша обрўйим бор. Тошкандда кимсан, Юсуфбек ҳожи деганнинг кўчиман. Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб бизга меҳмон бўлдилар...” (325-бет), деб гина қилади.

Айнан “Бобурнома”да ҳам “кўч” сўзи “оила, хотин” маъносида келади. Бобур 1497–1498 йил воқеаларида ёзади: “Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди”².

¹ Хайриддин Султонов. Бобурнинг тушлари. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1993. 230-бет.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”, –Т.: “Юлдузча” нашриёти. 1989. 52-бет (Кейинги кўчирмалар шу манбадан олинади ва саҳифа рақами кўрсатилади). Рус тилига ҳам “кўч” сўзи “оила” (семья), “оила аъзолари” (домочадцы) деб таржима қилинади: “Семья большинства оставшихся при мне беков, внутренних приближенных и йигитов находились в Андижане”. “Бабурнаме”. –Т. 1993. Стр.78.

Бошқа мисолларга қараймиз: “Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолғонларнинг кўчлари била Хўжандка менинг қошимга йибордилар” (52-бет); “Менинг волидаларим ва кўч ва улуғларим мен Андижондин чиқғандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Ўратепга келиб эдилар...” (77-бет); “Ушбу кун Мулло Алихонким, Самарқандга кўчини келтурғали бориб эди, келиб мулозамат қилди” (218-бет). “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “кўч” сўзининг “1.кўчиш пайти ташиладиган уй-рўзғор буюмларидан иборат юк” ҳамда “2.ахли аёли, хотин (эрига нисбатан)” тарзида изоҳланган¹. Эрининг уйига ота уйдан кўчиб ўтгани учун ҳам ўтмишда хотин “кўч” деб аталган.

Буйрук феълининг “кўч” шаклидан фаркли ўлароқ ҳозирги ўзбек адабий тилининг от сўз туркумида “кўч” ёлғиз қўлланмайди. Кўпинча жуфтлашиб “кўч-қўрони” тарзида “Луғат”даги изоҳнинг биринчи маъносида мос ишлатилади.

Ҳозирда “кўч” сўзини “оила, хотин, бола-чақа” маъносида ишлатиш оғзаки нутқда ҳам, ёзма адабиётда ҳам қўлатилмайди. Балки мамлакатнинг қайсидир ҳудудидаги шева таркибида сақланиб қолгандир. Тасаввуримизча, Абдулла Қодирий қўллаган “кўч”лар “Бобурнома”даги “кўч”ларга семантик жиҳатдан уйғун келади. Ҳар икки асарда бор-йўти учта товушдан таркиб топган биттагина ихчам “кўч” сингари сўзнинг ҳам ўзига хос поэтик кучи ва ўрни бор. Сўз сўзни етаклаб келади, сўз изидан воқе-ҳодисалар тизими ёдга тушади. Адабий матндаги муайян очкич сўз замонларни ўзаро боғлайди.

Шакл-шамойил тавсифи. Ёзувчилар мақсади ва маҳоратларига кўра турли йўсинда қаҳрамонларининг ташқи кўриниши – портретини чизади. Ташқи қиёфа белги-чизгиларини образларнинг ички олами билан уйғунлаштиради, баъзан қаршилантиради. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романи бошида Кумуш қиёфасини “қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийик қошлари”ни, “тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи”ни, яъни “киз суратида кўринган малак” сиймосини қуюқ, нафис ранглар уйғунлигида (29-бет) нисбатан кенг, Ўзбек ойимни “элли беш ёшлар чамалик, чаладумбул табиъатлик” (129-бет) тарзида қисқа тавсифлайди. Бироқ адиб бошқа образлар портретини бир жойга жамлаб, жуда тўғиз баён этади. Отабекни “огир табиатли, улуғ гавдали, кўркем ва оқ юзли, келишган, қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит” (7-бет), Юсуфбек хожини “тўла кўркем юзли, катта малла кўзли, узун мош-гуруч соқоллик мулланамо бир зот” (82-бет), Зайнабни “ўн етти ёшлар чамалик, қулча юзлик, оппоқкина, ўртача ҳусилик” (158-бет), Уста Алимни “қирқ ёшлар чамалик, қонсиз юзлик, сийраккина соқоллик, кўй кўз, кўп вақт мадраса риёзатини чекканнамо, қотма, узун бўйлик” (186-бет), Ҳасаналини “олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзлик, дўнггирок пешаналик, сариққа мойил, тўғарак қора кўзлик, оппоқ узун соқоллик” (8-бет), Ҳомидни “узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувок соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши” (8-бет), Ўтаббой қушбегини “тўла юзлик, ўсиқ қошлик, огир қарағучи кўзлик, сийрак соқол, ўрта бўйлик, устидан қимхоб тўн қийиб, белига қилич оскан қирқ беш ёшлар чамасида бир киши” (69-бет), Азизбекни “...бошига оқ шохидан салла ўраган... сийрак қошлик, чўққи соқол, буғдой ранглик,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. –Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 2-жилд. 2006. 476-бет.

қирқ беш-
“... жин я
устидан би
ичига боти
лар) қиёфа
поэтик ус
атвори ва
кўчирилган
ташки ша
нинг ўз қа
– симпати
таъсири ў
жамланиб
айланади;
мемуар да
усули “Бо
“Паст бўй
ди (9-бет)
ўрин ажра
бўйлуқ, қ
кида эди.
чан – Б.К
тон Маҳм
киши эди
тахаллуси
хонадонга
“улуғ кўз
йигит эди
қиёфа ха
га тегиш
назми бо
ва кофир
лар билан
асарнинг
зур бўлган
мўъжизас
дан, “Боб
айтиш м
тўлақонл
Жон к
муҳаббат
ҳеч қимм
ва кетиш
мазмунин
дай ўгити
суронига
дейди; а
ўйлаб кў

¹ Норматив

кирк беш-элли ёшлар чамалик бир киши”(81-бет), Райимбек додхоҳни “... жин ялаган деганларидек қошсиз, қорамтил юзлик, икки чакагининг устида бир оз, иягида бир оз сийрак, кўримсиз қора соқоллик, кўзлари ичига ботиғроқ, аммо кон қуйилгансумон бир киши” тарзида (81-82-бетлар) қиёфаларни бошқасига ўхшатмасдан индивидуал тасвирлайди. Бу поэтик усул романдаги бошқа образларнинг шакл-шамойили, хулқ-атвори ва руҳияти тавсифида ҳам кузатилади. Эринмасдан узундан узок кўчирилган ҳар бир образ қиёфаси бошқасини такрорламайди. Қолаверса, ташки шакл-шамойил тасвирида кўлланган сўзлар маъно тусидан ёзувчининг ўз қаҳрамонларига нисбатан меҳр-муҳаббати ва тескари муносабати – симпатия ҳамда антипатияси сезилади. Қиёфаларнинг бадиий-эстетик таъсири ўқувчи кўнглига кўчади. Ўқувчи тасаввур майдонида қиёфалар жамланиб, Абдулла Қодирий “адабий мамлакати”нинг фуқароларига айланади; романда туркум образлар пайдо бўлади. Гарчанд тарихий-мемуар деб номланса ҳам, бундай қисқа, аниқ ва лўнда поэтик тасвир усули “Бобурнома”га хос. Бобур отаси – Умаршайх Мирзо тўғрисида: “Паст бўйлик, тегирма соқоллик, кўба кўзлик, танбал киши эди”, деб ёзади (9-бет). Асардаги кўпгина шахслар “шакл ва шамойили” учун махсус ўрин ажратилади. Султон Аҳмад мирзони: “**Шакл ва шамойили:** баланд бўйлуқ, кунқор соқоллик, кизил юзлуқ, танбал киши эди. Соқоли энгакида эди. Икки янгоқида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара (гапга чечан – Б.К.) киши эрди” (19-бет), деса, кирк уч ёшида вафот этган Султон Маҳмуд мирзони “паст бўйлуқ, суюқ соқоллик, танбал, синчисизроқ киши эди”, деб тавсифлайди (26-бет). Бошқа бир саҳифадан “Одилӣ” таҳаллуси билан ижод этган ва битган ғазаллари Самарқанддаги ҳар бир хонадонга бориб етган Бойсунғур мирзонинг “шакл ва шамойили”га: “улуғ кўзлуқ, кўба юзлуқ, ўрта бўйлуқ, туркман чехралик, малоҳатлик йигит эди”, дея таъриф беради (63-бет). Бобур шакл-шамойил, ташки қиёфа характеристикаси ёнида ҳар бир инсон табиати ва ички оламига тегишли “покиза эътиқодли”, “одми ва фақир киши эрди”, “таъби назми бор эрди”, “фосик киши эрди”, “муттақий киши эрди”, “золим ва кофирваш киши эрди”, “кулагач ва ҳаззол киши эрди” каби сифатлар билан маънавий хулқини ҳам очик ёзади. “Бобурнома”дек мўътабар асарнинг ҳаққоний тасвир услуби, эҳтимол, Абдулла Қодирийга манзур бўлгандир. Қодирийшунос профессор Умарали Норматов “Қодирий мўъжизаси” китобида: “Ўтмишда яратилган талай асарлардаги, жумладан, “Бобурнома”даги реалистик хусусиятларни асло камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, “Ўткан кунлар”да ўзбек халқи ҳаёти илк бор ўзининг тўлақонли реалистик ифодасини топди”, деб таъкидлайди¹.

Жон қадри – умр мазмуни. Ҳар қандай асардаги ҳаёт ва ўлим, ишқ-муҳаббат, турмуш зиддиятлари, инсонлараро тўқнашувларнинг баёни ҳеч қимни бефарқ қолдирмайди; умр мазмуни, жон қадри, дунёга келиш ва кетишга тегишли ҳаётий ҳикматлар эса бадиий асарнинг фалсафий мазмунини бойитади. “Бобурнома” ва “Ўткан кунлар” саҳифалари шундай ўғитлардан холи эмас. “Ўткан кунлар” романида орадан ўтган йиллар суронига боқиб Мирзакарим қутидор: “Умр – отилган ўқ эмиш” (15-бет), дейди; аслида умр мазмуни устида фикрламайдиган, ҳаёт моҳиятини ўйлаб кўрмаган одам кам бўлади. Зеро, Ватан, она, ишқ-муҳаббат, ҳаёт,

¹ Норматов У. Қодирий мўъжизаси. – Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти. 2010. 195-196-бет.

ўлим, садокат, дўстлик, инсоннинг дунёга қараши бадий ижоднинг доминант мавзулари саналади. Рус адиби Лев Толстойнинг: “Агар инсон фикрлашни ўрганган бўлса, нимани ўйлашидан қатъий назар – у ҳамиша ўлим тўғрисида фикр юритади”¹, мазмунли гапи бор. Жон қадрини, синовли дунё ўткинчилигини, имтиҳонни, ўлимни эслаш – ўзи ва ўзлигини англаган ориф инсонга хос фазилят. Бобурнинг бошига турли кўрғиликлар ёғилиб, омад ундан юз ўгирган ва душмани Аҳмад Танбал одамлари изига тушиб таъкиб этган, шоир ўз таъбири билан айтганда “иш тадбирда ўтган” кунларнинг бирида у: **“Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш”**, деб ёзади (107-бет). Бобурнинг “Бобурнома” асаридаги икромлари, ҳақгўйлиги, типирчилаб турган юрагини қўшқўллаб ўқувчига тутказишига доир реалистик тасвирлари дунё адабиётидаги жуда кўп асарлардан бениҳоя юқори туради. Бобур ўзини, юрагини, юзини, аъмолини, сўзини, амалини, кўзини пардаламайди. Иккиланишини, андишаси, ғзабини, кўнгил гулғуласи ва безовталигини очик ёзади. Шаръан қаралганда, кундалик намоз ибодатлари билан маъжун истеъмоли, одамнинг ақл-хушини оладиган чоғир, май ичишнинг бир инсон фитратиди жамланиши мақталадиган ижобий хислат эмас. Бобур бу шаръий ҳукмни ҳар кимдан яхши билади. Шунинг учун ёнидаги шерикларини чоғирга ҳам, маъжунга ҳам мажбурламайди; на ортиқча дағдаға, на даъват қилади. Ҳолбуки у ўзининг чоғир мажлисларию маъжунхўрлигини ҳам, тонгласи сабуҳий қилишларини ҳам бемалол сир тутиши мумкин эди. Уни тафтиш қилишга, қалами китирлатиб ёзаётган “Вақое”ни кузатиб туришга гувоҳларнинг юраги бетламас эди. Бобур Яратгувчининг “самиун басир”, “кулли шайун қодир” лигига, барча ишларни “киромин котибин” малоикалар амал дафтарига аллақачон ёзиб қўйганига инончи боис ҳақ сўзларни битади. Бутун айбу гуноҳини, бор эзгулигу одамийлигини, барча тавбаю тазарруларини бор ҳолича баён этади. Тўғриси, қиёснинг иккинчи эгаси мавлоно Абдулла Қодирийнинг ўз қўли билан ёзган бундай тарихий икромномалари, кундаликлари ёки ўз табиатида оид эътирофлари йўқ ҳисоби. Адибнинг “Суддаги нутқи”, замондошларининг хотиралари, Ҳабибулла Қодирийнинг “Отам ҳақида”, Масъуд Абдуллаевнинг “Ўтганлар ёди” китобларида бу хусусдаги айрим маълумотлар учрайди, холос.

Бироқ тасаввуримизча, Бобур билан Қодирийнинг табиатида, поэтик тафаккур тарзида, адабий-эстетик тушунчалари, одамийлиги ва борликни кўришида қандайдир яқинлик бор. “Ўткан кунлар”да ёзувчи: “Дарҳақиқат, бизнинг қаршимизга йўлбарс чикса, биз қаттиқ кўрқамиз, чунки бизни ўлум кутадир, инсон учун дунёда ўлумдан кўркунч нарса йўқ” (320-бет), дейди. Адиб келгуси воқеаларни ўқувчига олдиндан сездиришнинг махсус адабий усулини қўллабми ёки ички бир туйғу даъвати биланми, ҳартугул, Кумуш охирги мактубида онасига: “Маним бўлса нима учундир юрагимда бир кўрқув бор...”, деб ёзади (363-бет). Воқеалар ривожидан кўрқув сири очилади, заҳарлаган Кумуш “жомга ўкчиб кусар эди”. Айбдор Зайнаб Юсуфбек хожи ҳовлисида хайдалади, акалари уни кишанлаб қўйишади. Жинниргани қози ва табиблар томонидан тасдиқлангач, жинояти учун жазоланиш ҳукми унинг устидан кўтарилади. Заҳарланиш ҳодисаси подшоҳ Бобур ҳаётида ҳам юз беради.

¹ Горький М. Портреты. “ЖЗЛ”. 1967. Стр. 123.

Хинд ошп
Бу тўғрил
навбат ку
қусмас эд
Айбдорла
шилинад
Бир ўлим
гри менга
либ кетга
умр мазм
“Жон му
Ким ўлар
сон ҳаёт
хамда му
ганлар ф
вол-жаво
мажлиси
ким, тир
(289-бет)
хикматол
давомид
мисрала
“Ёмон о
ёмон”, “
кунлар”;
“Мен кў
сарф қил
боларни
ҳозирла
Кўрагон
бий, Ул
қилганл
рининг
“дунё м
ўзида
маҳали,
ва беба
бўхтон
ҳам, бу
Шу ўри
ўлимга
батта.”
“Судда
тўғрил
шамси
бир йи
нинг о
менга

¹ Қод

Ҳинд ошпазлари кўлидан заҳарли ош егач, унинг кўнгли беҳузур бўлади. Бу тўғрида: “Обхонага боргунча йўлда бир навбат қусаёздим. Яна бир навбат қусаёздим. Обхонага бориб, қалин кустум. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим” (281-бет), деб ёзади у. Айбдорлар жиноятига яраша жазо олади: бирининг териси тириклайин шилинади; яна бир айбдор филнинг оёқлари остига ташланади (282-бет). Бир ўлимдан қолган Бобур гўё онадан қайта туғилгандек бўлади. “Тенгри менга бошин жон берди”, дея шукрона айтади у. Жон халқумга келиб кетган бундай вазиятларда инсон учун жони азиз кўринади. Шунда умр мазмуни, тириклик неъматини устида ўйлайди. Бобур икроман ёзади: “Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким: Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини...” (282-бет). Аслида инсон ҳаёти ижтимоий-маънавий, руҳий-моддий ва бошқа зиддиятлар ҳамда мураккаб ҳолатлар асосига қурилади; ўзини ва ўзлигини англаганлар фурсатни ғанимат билиб, охират кунини учун озуқа жамлайди; савол-жавобга ҳозирлик кўради. Чунки Бобур таъбирича, “ҳар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичкусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилига кетибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур” (289-бет). Тириклик ва ўлимга оид “ҳаёт мажлисига” келиб-кетишнинг ҳикматона ифодаси жуда тўғиз ва қаршилаш усулида берилади. Шу гап давомидан Бобур барчага машҳур “...дахр аро қолди фалондин яхшилиғ” мисраларига мослаб жуда муҳим ва мардона ҳаётининг бир гапни ёзади: “Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ”. Бунда “яхши-ёмон”, “тирилган-ўлган” тазодлари ифода таъсирини оширади. “Ўткан кунлар”да ўзининг ҳаёти мазмунини ўйлаётган Юсуфбек ҳожи дейдики: “Мен кўб умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим... Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни оёқ ости қилишга ҳозирланган биз итлар яратгучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби дохийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағучи албатта тангрининг қаҳрига сазовордир” (294-295-бетлар). Ҳожи беш кунлик умрида “дунё можароларидан этак силкиб гўшаъи охират тадорики”ни кўришга ўзида рағбат ва зарурат сезади. Дарвоқе, Абдулла Қодирий тирик маҳалида ўз Ватани ва миллатига бўлган севгиси, ҳақ гапи, эзгу амали ва бебаҳо асарлари эвазига ҳожига ўхшаб ўзига азоб-уқубатлар, тухмату бўҳтонлар ортиб олди. Аммо адибнинг фавқуллодда жасорат эгаси экани ҳам, бу мардона фазилат қаҳрамонлари табиатига кўчгани ҳам бор гап. Шу ўринда уч душмани билан бир ўзи олишган Отабекни ёки дор остида ўлимга тик қараб турган Анварнинг ўткир кўзларини эслаш ўринли, албатта. “Ҳақиқат, очиб сўзлашдадир” ҳикмати ҳаётининг дастури бўлган адиб “Суддаги нутқи”да ўша мустабид даврнинг “одил суд”ига қарата: “Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса, “их” дейдиган йигит эмасман... Кўнглида шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмаган содда, гўл, виждонлик бир йигитга бу қадар хўрликдан ўлим тансиқрокдир. Бир неча шахсларнинг орзусича, маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўрқинч эмасдир”¹, деб айтади. Кейинги ҳибс терговиди: “Менга

¹ Қодирий А. Суддаги нутқ // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 1989. 1 декабрь.

қўйилган айбларни бошдан-оёқ рад этаман. Ҳақиқат йўлида ҳар қандай, ҳеч қандай жазодан, кийноқдан қўрқмайман. Агар отмоқчи бўлсаларинг, кўкрагимни кериб тураман...”¹, деб мардона сўзлайди. Худди шундай мардона туйғу, ҳаққоният, фавқуллодда жасорат, улкан шижоат Бобур умрига, “Бобурнома” матнига нур бағишлайди. Унинг фотиҳлиги, элободчилиги, бағрикенглиги, дўсту душманларига қўрсатган муруввати, айникса, фарзандидан жонини ҳам аямагани узоқ мозийнинг ўчмас ҳақиқати. Ўғли Ҳумоюннинг дардига ҳақими ҳозиклар “...яхши нимарсаларни тасаддук қилмоқ керак” деб ташхис қўйишади. Бобур “Ҳумоюннинг мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ”, фикрига келади ва уч марта ўғлининг теграсида айланиб айтадики: “...мен кўртардим ҳар не дардинг бор”. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳат бўлиб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим” (355-бет). Бундай вазиятда Ҳақ билан авлиёсифат инсон орасидаги пардалар кўтарилади. Тоза юракли отанинг чин дуоси Тангри хузурига ўқдай боради ва ижобат бўлади. Бобур ўлимни мардона бўйнига олади. Бобур насрида ифода йўсини жуда қисқа, кам сўзга кўп маъно юкланади.

Эъжоз мақоми. Кам сўзда кўп фикр баёни мумтоз поэтикада “эъжоз” дейилади. “Бобурнома” – шоирнинг насри, подшоҳнинг назари; унда инсон умри, тарих воқеалиги, географик маълумотлар йўл-йўлакай қуруқдан-қуруқ баён қилинмайди. Дейлик: “Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёруди” (354-бет) каби қисқа, ўхшатишли ва тоза туркий ифода Бобур услубигагина хосдир. Бобурнинг насри таъсирли, оҳангли, шеърли, маҳобатли, сажли, тавзеъли, латофатли, ўхшатишли; унда тавсиф билан тасвир уйғунлашади. Ора-орада лирик пафос билан безатилган, айна дамда трагизм билан сугорилган “Бобурнома” ўзбек мумтоз насрининг фасохат ва балоғат намунаси, эъжоз мақомидаги бетакрор асар. Сўзи кам, маъноси ўктам; фикр ва тушунчалар тўкнашади, сўз сўзга уринади, сўздан сўз униб чиқади. Ўқиймиз: “На учунким, алар асру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлик била алар аркта ва бу заифлик била биз тош қўрғонда” (101-бет). Ўзаро қарама-қарши қутбда турган “алар – биз”, “қалин – кўп оз”, “қавийлик-заифлик”, “арк – тош қўрғон” каби жуфт ва зид сўзлар орасида бир дунё тушунчалар жамланади. Бошқа бир мисол: “Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йирок” (105-бет). Қаршилантиришдан ифода тиниклашиб гўзаллашади. Бошқа бир саҳифага назар соламиз. Бобур алғов-далғовли кунларнинг бирида Банда Али деган шеригини кутиб ўтирибди. Кутганда кун чўзилади, сониялар иммиллайди; вақт юрмайди, гўё тўхтаб қолади: “Субҳ узлаб келадур, бу ҳеч келмайдур” (105-бет). Бундай баён тарзи фақат ҳолат ифодаси, маълумот бериш жараёнида эмас, балки турли тарихий воқеалар тафсилоти ёки тарихий шахслар табиати ёритилган саҳифаларни ҳам тез-тез учрайди. “Бобурнома”да воқелик, фикр ва туйғу ноўрин тафсилотларсиз ёзилади. Тўғриси, кенгқамровли, адабий-тарихий насрининг универсал услубида ёзилган “Бобурнома”дек муаззам ва бетакрор асар ўзидан кейинги турли жанрдаги ўнлаб-юзлаб бадиий асарлар учун таянч, илдиз, манба бўлиб хизмат қилгани айна ҳақиқатдир.

Сўзнинг эъжоз мақоми Абдулла Қодирий насри поэтикасига, қаҳрамонлари нутқига ҳам хос. Отабекни иккинчи марта уйлантириш

¹ Қодирийни қўмсаб. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994. 6-бет.

хавасида
дики: “Са
аҳмоқ!”
да Уста А
деб соме
“узун” –
зидланади
оқарди. I
бет), дега
нафсига
кўнглини
мон йўлл
ни роман
ган хужра
бу бадиий
кундошлар
мақсади
ни охирл
ва Зайна
эди. Зайн
енгил ва
қайтарад
тасаввур

Эъжоз
Қодирий
адабий т
ридан тў
муаззам
ва қамро
дек, зук
қилишди

Иккинчи
билан ўз
шева сўз
“чип” сў
диалогда
деб изоҳ
келтириб
ярим-тўр
бир қад
латишга
учрашга
“қирчил
каттиғ с
гитларни
текстида

Адиб
кадрлаш
моли фо

хавасида юрган Ўзбек ойим бир куни Ҳасанали билан гап талашиб айтадики: “Сандек соқоли узун, ақли қисқадан кенгаш сўраб ўлтурган мен ҳам аҳмоқ!” (163-бет). Шокирбекнинг Отабекка эврилиш саҳнаси остонасида Уста Алим: “...ёмоннинг жанозасидан яхшининг ҳикояси фойдалиқ”, деб сомёликка ҳозирланади (254-бет). Бундай нутқда “сен” – “мен”, “узун” – “қисқа”, “яхши” билан “ёмон”, “жаноза” билан “ҳикоя” сўзлари зидланади. Юсуфбек ҳожи бир йиғилишда: **“Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди”** (318-бет), деган гаплари семантикаси қаршилидир. Юсуфбек ҳожининг ўз нафсига назари, маломати ва эътирофидаги соқолининг оқариши ёки кўнглининг қорайиши тасаввурни тоза бир инсон умрининг йўллари томон йўллайди. Аслида вазият, характернинг контрастли-қиёсли тасвири-ни романнинг дастлабки саҳифаларида, яъни қарвонсаройда Отабек тушган ҳужра ёки Отабек билан Ҳомид характери баёнидаёқ кўринади. Адиб бу бадиий санъатдан романда жуда кўп ва ўринли фойдаланади. Баъзан кундошларнинг маънавияти, сажияси ҳар жиҳатдан таққосланади. Ўз мақсади йўлида янги қаҳрамонларни саҳнага олиб чиқиш жараёни романи охирига қолганида ҳам давом этади. Адиб романнинг “Хушрўйбиби ва Зайнаб” фаслидаги: “Хушрўй узун бўйли, қотмароқ ва зарча танлик эди. Зайнаб қисқа бўй, гўштдор ва оқ танлик эди. Хушрўйнинг ҳаракати енгил ва лавзи тез эди, Зайнаб лоппос ва ўнта сўзга аранг битта жавоб қайтарадирган эди” (353-бет), деган опа-сингиллар табиатининг қиёсидан тасаввур тўлишади.

Эъжоз мақомидаги бундай мисолларда Бобур Мирзо ҳам, Абдулла Қодирий ҳам чин маънодаги ўз эли ва тилининг билимдони, ўз даври адабий тилининг бунёдкори ҳамда ўзбек тилининг барча имкониятларидан тўла фойдаланган адабий шахслар сифатида кўринади. Бу икки муаззам адабий сиймо туркий-ўзбек адабий тилининг ифода салоҳияти ва қамровини ўзларининг амалий хизматлари билан исботлади, шунингдек, зукко тилшунос сифатида баъзан назарий қарашларини ҳам баён қилишди.

Икки тилчи. Абдулла Қодирий ўзининг бетакрор бадиий асарлари билан ўзбек адабий тилининг бойлигини исбот этди; ўрни келганида шева сўзларидан унумли фойдаланди. Адиб халқ тилида қўлланидиган “чип” сўзи учун “ғов, баррикада маъносида”, бошқа бир саҳифадаги диалогда келган “эшиқ” сўзини “Фарғонада ҳовлини эшиқ дейдилар” деб изоҳлайди. Ҳомид Жаннат опага “...гузардан чиқиб бир чорак эт келтириб, шўрба қилиб берсангиз” дейди. Ёзувчи “бир чорак”ни “уч ярим-тўрт қадок чамаси тошдир” деб изоҳлайди. Бугунги ўқувчи учун бир қадокнинг 409,512 граммга тенг оғирлик ўлчов бирлиги эканини эслатишга зарурат бор. Бошқа бир эпизодда узок айрилиқдан кейин қайта учрашган Кумуш Отабекка “Сиз энди қирчиллабсиз!” деб айтади. Адиб “қирчиллаш” сўзига: “Қирчиллаш – одатда қорға айтиладир. Масалан, қаттиғ совуқда ёқган қор қирчиллайдир. Шундан олиб, айни етилган йиғитларни қирчиллама йиғит, дейдилар” тарзида романнинг асосий контекстидан ташқарида изоҳ ёзди.

Адиб ўзбек тилининг табиий хусусиятларини, жамики фазилатларини қадрлаш устида бош қотирган; шунинг учун ҳам тилдаги бундай муаммоли фонетик ҳодисага махсус тўхталади.

Китоб – бадний восита. Яхши китоб – инсон умрининг зийнати. Бобур ва Абдулла Қодирийдек алломалар ёзган китоблар эса инсониятнинг маънавий мулки. Одамларнинг маданий-илмий, маънавий-маърифий даражасини улар ўқиган китоблар белгилайди. Такдир Алишер Навоийни 6-7 ёшида “Зафарнома” муаллифи Али Яздийга рўбарў қилади. Мўйсафиз тарихчи билан бола Алишер ўртасида савол-жавоб бўлиб ўтади. Шунда мўйсафид аллома боладан ўқиган китобларини сўрайди. Навоий “Мулк”кача таълим олганини айтади. Ёшлигида “Мантикут тайр”ни ёз билгани барчага маълум. Табиийки, тарихий китоблардаги бундай маълумотлар тарихий шахслар маънавий дунёсини кўрсатади; улар кифасига маҳобат бағишлайди. “Бобурнома”да ўз даврининг машҳур ақоибларига баҳо берилар экан, улар ёзган ёки ўқиган китобларни эсга олади. Алишер Навоий ажратилган бетларда аллома шоир “Хамса”, “Лисон ут-тайр”, “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар”, “Мезон ул-авзон” каби барча асарларини санаб ўтилади. Бобур “Бобурнома”да Алишер Навоийдан бошқа бирор шахс таърифиде бундай “қўб ва хўб” – кенг кўламли тўхталган эмас.

Отаси Умаршайх Мирзони таърифлар экан ёзади: “Равон саводи бор эди. “Хамсатайн” ва маснавий китобларини ва тарихларни ўқур эди. Аксар “Шоҳнома” ўқур эди. Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди” (10-бет). Замондошларидан баъзиларига “Ҳамиша Мусҳаф китобат килур эди” деб ҳам таъриф беради. Умуман олганда зарурат юзасидан қайси бир машҳур уламо ёки тарихий жой таърифи жараёнида “Саҳиҳи Бухорий”, “Ҳидоя”, “Темурнома”, “Фатҳнома”, “Зафарнома”, “Искандарнома”, “Шоҳнома” каби мўътабар китоблар эсга олинади. Бунинг натижасида ўша инсон ёки маконнинг таъриф-тавсифи теранлашиб, уларга тегишли тасаввур ойдинлашади. Мемуар асарда тарихий маълумот сифатида бундай унсурларнинг мавжуд бўлиши табиий. Бироқ дунё адабиётидаги бадий асарлар таркибида эсланадиган машҳур китоблар муайян бадий функцияни бажаради. Отабекнинг “Бобурнома” ўқиши бежиз эмас. Абдулла Қодирийнинг бошқа қаҳрамонларини ҳам маълум ва машҳур китоблардан насибадор қилади. Дейлик, Юсуфбек ҳожига Куръони карим ва “Далойил- ул хайрот”ни, ошиқларга Фузулийнинг “Девон”ини ўқитади. Раъноси эса Навоий, Фузулий, ўзларига замондош шоирлардан Амирий билан Фазлий Намонгонийни ўқиган. Қодирийнинг иккинчи романи “Чаённинг намоиши” фаслида масжиддаги хужралардан бири тасвири келади. Хужра тоқчасига араб тили грамматикаси “Кофия”ни шарҳлаган Абдурахмон Жомийнинг “Шарҳ мулла Жомий” асари, хошиясида диний ҳукмлар изоҳланган “Ақоиди маъалҳавоший”, мантиққа доир “Ҳикматул айн”, Марғинонийнинг “Алвиқоя”, Расулulloх (с.а.в.) ҳаётини ёритган “Сияри шариф” каби мўътабар китоблар тахлаб қўйилади. Калоншоҳ мирзо, Шаҳодат муфти, Абдурахмон домла шу китобларни ўқиганми – ўқиган эмасми? Адиб уларнинг қўлларига бу китобларни тутқазмайди. Такрор айтаман – тоқчага тахлаб қўяди. Ўқилмаган китоб очилмаган тилсим. Ўқиганлар билан ўқимаганлар ҳеч қачон бир-бирлари билан тенг келмайди. Ўқиганлар олим, уламо бўлади, ўқимаганлар кўнглига шайтон оралайди, ғийбату ғурбатлар билан машғул бўлишади.

Сарлавҳа. Адиб романи учун ном танлаши хусусида ҳам бир фикр бор. Мутахассислар орасида “Ўткан кунлар”ни Абдулла Қодирий татар

адиби Оли қўйган, де “Бурнома” деган фикр охирида Ё қўруй бер, пешин бў кабоб қил беш кунл кириб, ул кунларни кунлар”да қутидор э сўнгра ад келган” м воеликни

Туган муносиб нида баъ Абдулла айрим саз қайтади”, иши ноах якин бил хордир”

Хуллас одам ва о якин тура ҳақгўйли рихнинг э бир бўлг ди. Дунё қанчалик рик табиа уларнинг та ва рух

адиби Олимжон Иброхимовнинг “Бизнинг кунлар” романи номига уйкаш қўйган, деган гап бор. Ҳолбуки, матнда аниқ битилган бир жуфт сўз, “Бобурнома” мутолааси туфайли адиб шуурига муҳрланиб қолмаганмикин, деган фикр келади. Сарсон-саргардон кезган 1502–1503 йиллар воқеалари охирида Бобур шундай ёзади: “Ўшал замон отланиб, Андижон тарафиға юруй бердук. Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч таом емайду эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир қўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин тўйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кунлук йўлни икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонга кириб, улуг хон додам ва кичик хон додамни кўрунуш қилдим ва ўткан кунларни тамом баён қилдим” (108-бет). Роман мавзуини “якин ўткан кунлар”дан танлаган Абдулла Қодирий ҳам Туркистон ўтмишини, кутидор эшигидан қувилган Отабекни ҳаёлан ўткан кунларига қайтаради; сўнгра адиб ўз қаҳрамонига унинг “ўткан кунларини заҳар билан булғаб келган” мудҳиш душманларини танитади ва манзарани тиниклаштириб воқеликни имкони борича батамом ростлик рутбасида баён қилади.

Туганчи: Ҳар икки адиб асарларида бундан бошқа ҳам қиёслашга муносиб ўринлар кўпчиликни ташкил этади. Дейлик “Бобурнома” матнида баъзан бирор воқелик ёнида оят ва ҳадислардан парчалар келади. Абдулла Қодирий мумтоз эпик анъанага мос равишда ўз асарларининг айрим саҳифаларида замона ҳазми кўтаргунча “Ҳар бир нарса ўз аслига қайтади”, “Аллоҳ сабр қилгувчилар билан биргадир”, “Агар бир қавмнинг иши ноаҳил одамга топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил”, “Ҳар ишнинг ўртачаси яхши”, “Қаноатли азиз, таъмали киши хордир” каби айрим оят ва ҳадисларни қўллайди.

Хуллас, Абдулла Қодирий руҳияти, адабий-эстетик концепцияси, одам ва олам хусусидаги қарашлари Заҳириддин Муҳаммад Бобур руҳига яқин туради. Ҳар икки адиб фитратидаги мардлик, жасорат, тўғрилиқ, ҳақгўйлик, маҳорат, истеъдод каби фазилятлар ўзаро уйғун келади. Тарихнинг жуда олис қаъри ва яқин ўтмишдаги дили, маслағи, тили, юраги бир бўлган адабий сиймолар маънавият майдонидан ёнма-ён туришади. Дунё ва борлиққа доир қарашлари яқин ижодкорлар орадаги масофа қанчалик узок бўлмасин, сўз санъатининг поэтик хусусияти ва метафорик табиатига кўра улар адабиёт тилида бемалол гурунглаша олади. Зеро, уларнинг мозийдаги ғойибона ўзаро адабий суҳбатлари, маънавий робита ва руҳий боғиқлари жуда табиий туюлади.

Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари доктори,
профессор